

Gezondheid en ruimtelijk ontwerp zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dat is de onweerlegbare conclusie uit deze Eo Wijersprijsvraag ‘Verkwikken-de Vergezichten’. De koppeling van het ruimtelijk ontwerp aan het gezondheidsvraagstuk is uitermate urgent, maar we hebben nog onvoldoende begrepen hoe complex die koppeling is. Ook dat toont deze prijsvraag.

Wie spreekt over gezondheid, spreekt al gauw over verbinding, ontwikkeling en activering. Verbinding van mensen onderling en van functies aan elkaar, ontwikkeling van talent, van economie en werkgelegenheid, van kennis en vaardigheden. En activering van een gezonde leefstijl. Dat zijn aspecten van ‘positieve gezondheid’ die verder gaan dan een ruimtelijk vraagstuk, maar het staat als een paal boven water dat ze zónder ruimtelijk ontwerp onbereikbaar zijn. En even onomstotelijk bewijst deze prijsvraag dat ruimtelijk ontwerp zonder analyse van positieve gezondheid geen toekomstwaarde heeft.

Ontwerpen aan gezondheid en geluk

Gezondheid en geluk. Het zijn evidente wensen voor ieders toekomst. Allemaal willen we graag oud worden, en liefst in goede gezondheid, nietwaar? Maar kun je je gezondheid plannen? Een gezonde leefstijl helpt natuurlijk. Maar wie in goede gezondheid heel oud wordt, lijkt toch vooral een flinke dosis geluk gehad te hebben. De 13^e Eo Wijersprijsvraag vraagt aan ruimtelijke professionals om gezondheid en geluk te ‘ontwerpen’. Of in elk geval de condities ervoor. Door een slimme inrichting van de leefomgeving op regionale schaal. Wat een opgave!

We proberen als Eo Wijersstichting steeds een thema te kiezen waarvan we verwachten dat het over enige tijd in de volle maatschappelijke belangstelling staat. Het liefst een thema dat geen onderwerp is van heftige politieke polarisatie, maar dat straks, als het urgent wordt, dringend behoefte heeft aan doordachte plannen. Het zou fijn zijn als er een uitgewerkt ruimtelijk concept klaarligt dat handelingsperspectief biedt wanneer de nood aan de man komt. Zo ging het immers bij *Plan Ooievaar*, winnaar van de eerste Eo Wijersprijsvraag, dat een wenkend perspectief bood voor de traditionele omgang met hoog (rivier)water. Nadat in 1995 een kwart miljoen mensen geëvacueerd werd omdat de dijken op doorbreken stonden, kon *Ruimte voor de Rivier* ontwikkeld worden op basis van het al uitgevoerde ontwerpend onderzoek. En zo ligt nu DE EEUWIGE BRON, winnaar van de elfde Eo Wijersprijsvraag, op de plank als mogelijk antwoord op de roep om voldoende schoon drinkwater.

3

Gezondheidsinfarct

Met deze prijsvraag is bewezen dat ‘gezondheid’ zo’n thema is. Uiterst urgent en nog onopgelost. Al vele jaren waarschuwen experts dat de gezondheidszorg onbetaalbaar wordt en dat er te weinig personeel is. Er wordt voorspeld dat het aantal (alleenwonende) ouderen sterk zal stijgen, terwijl te verwachten is dat er juist minder mantelzorgers zijn. De behoefte aan beschermde woonvormen voor dementerende ouderen groeit explosief en nog veel harder groeien de uitgaven voor ouderenzorg. Van 19 miljard euro in 2018 naar 43 miljard euro in 2040, zo verwacht het RIVM¹. De marktwerking in de zorg helpt onvoldoende om het gebrek aan personeel bij te hoge zorgkosten op te lossen. Integendeel. Met kunst en vliegwerk wordt het steeds perfectere zorgaanbod nóg efficiënter gemaakt, maar de werkdruk neemt toe. Minder nadruk ligt er op het verminderen van de vraag naar zorg. Die preventieve kant is bijvoorbeeld op de begroting van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport maar een fractie van het bedrag dat aan curatieve volksgezondheid wordt uitgegeven. Het staat wel vast dat het ‘gezondheidsinfarct’ over enkele jaren de politieke agenda’s zal domineren. Met als centrale vraag hoe we de kosten kunnen reduceren en de druk op de zorgvoorzieningen verminderen. Het antwoord is simpel: niet door nog meer efficiency en marktwerking, maar door het

Regionaal ruimtelijk ontwerp heeft geen toekomstwaarde als er geen gezondheidsanalyse aan ten grondslag ligt

verminderen van de vraag door het verhogen van de algehele volksgezondheid. Dat simpele antwoord heeft een cynische ondertoon. Het lijkt soms alsof een goede volksgezondheid niet het eigenlijke doel is, maar slechts een middel om het werkelijke doel (kostenreductie en vermindering van werkdruk) te realiseren².

Onrechtvaardig

In het bestuur van de Eo Wijersstichting speelde nog een andere overweging. Behalve het dreigende zorginfarct, was daar vooral de wens voor een rechtvaardige verdeling van geluk en gezondheid. Op de ene plek is het leven ongezonder dan op de andere plek. De levensverwachting van inwoners van Wijk aan Zee is 2,5 maand korter dan gemiddeld, als gevolg van de uitstoot van Tata Steel. On-eindig veel dramatischer is de levensverwachting van bewoners van Rotterdam-Zuid. Zij leven zeven jaar korter dan in welvarende wijken in Rotterdam. En van dat kortere leven voelen ze zich veertien jaar langer ongezond dan mensen in de gezondere wijken³. Gezondheid is kennelijk ruimtelijk gedifferentieerd – al zijn de bronnen van ongezondheid in Wijk aan Zee en Rotterdam onvergelijkbaar. Het is niet alleen vanwege de efficiency, maar ook uit moreel en sociaal oogpunt de moeite waard om de verschillen te verkleinen en juist voor kwetsbare groepen en in gebieden met de grootste achterstanden de gezondheidssituatie te verbeteren. Laten we onderzoeken of we steden, landschappen en regio’s zo kunnen ontwerpen dat ze bijdragen aan een goede gezondheid. Daarnaast is er nog een derde aanleiding voor een prijsvraag over gezondheid en geluk: de Omgevingswet, die sinds 2024 van kracht is. De Omgevingswet heeft tot doel ‘het bereiken en in stand houden van een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit’. Dat doel is met opzet positief geformuleerd. Het gaat niet om het vermijden van onveiligheid, het bestrijden van ongezondheid en het voorkomen van slechte kwaliteit. Nee, het gaat om het bevorderen van de positieve kwaliteiten. Omdat het de centrale doelstelling is van de wet, wordt van overheden verwacht dat zij in hun omgevingsvisies en -plannen aangeven welk niveau van veiligheid, gezondheid en goede omgevingskwaliteit ze nastreven, en met welke ruimtelijke maatregelen ze hun doel willen bereiken.

Niet meetbaar

Het gaat bij deze doelen om kwalitatieve grootheden, om waarden die we willen behouden en bereiken. Daarom volstaat het niet om met grenswaarden en onwrikbare normen te voorkomen dat we onder een zekere basiskwaliteit terecht komen. De wet vraagt van overheden meer dan bescherming tegen het kwade. Overheden moeten streven naar het beste, het waardevolle, dat wel beleefbaar is, maar niet meetbaar.⁴ ‘Positieve gezondheid’ is zo’n onmeetbare waarde. Achter de statistieken, prognoses en trends gaat de vraag schuil of iemand zich gezond vóélft. Natuurlijk gaat het dan over de afwezigheid van hinderlijke kwalen en levensbedreigende aandoeningen. Maar het gaat ook over heel andere dingen. Of iemand zich gezien voelt, of het leven betekenis heeft voor haar- of hemzelf. Gezond voelen gaat ook over de vraag of in je leven de angst overheerst, of juist het vertrouwen. En dat hangt sterk samen met het gevoel dat je grip hebt op wat er met je gebeurt. Positieve gezondheid is een volwassen vakgebied geworden. In 2009 is door grondlegger Machteld Huber⁵ de volgende definitie van (positieve) gezondheid voorgesteld: ‘Gezondheid is het vermogen om je aan te passen en je eigen regie te voeren in het licht van fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven.’ In 2015 richtte Huber de stichting Institute for Positive Health (iPH) op.

4

Groene omgeving

Ruimtelijk ontwerpers hebben hier een bijzondere verantwoordelijkheid. In de reader van Platform31 en de Vereniging Deltametropool staat dat na bestaans-zekerheid de factor leefomstandigheid de belangrijkste is die bepaalt of mensen zich gezond voelen. De inrichting van de leefomgeving maakt deel uit van deze omstandigheden⁶. Een groene omgeving bevordert de mentale gezondheid⁷, een stedelijke of landschappelijke inrichting die aanzet tot bewegen (wandelen, fietsen, joggen) helpt obesitas en hart- en vaatziektes te voorkomen. Het RIVM heeft een definitie opgesteld van een ‘gezonde leefomgeving’ en het Planbureau voor de Leefomgeving onderscheidt drie ontwerpprincipes waar-mee de leefomgeving tot verbeterde gezondheid kan leiden: beschermen tegen factoren die de gezondheid schade berokkenen, bevorderen van factoren die gezondheid stimuleren en het faciliteren van factoren die mensen grip op hun leven geven⁸. Inmiddels wordt overal geïnvesteerd in zo’n gezonde leefomgeving, met name in stedelijk gebied. Hittestress en fijnstof worden bestreden met de aanplant van bomen en groen, met als prettige bijvangst ‘mentaal welbevinden’. Er wordt gelet op ontmoetingsplaatsen en de straten en plantsoenen worden ingericht met het oog op ommetjes in de buurt. We weten al wat werkt, op deze schaal van buurt en wijk, van de dagelijkse leefomgeving. En we handelen ernaar. Wat we nog niet weten, is of, en hoe, regionaal ruimtelijk ontwerp kan bijdragen aan gezondheid en geluk. Regionaal: de schaal tussen gemeente en provincie, de dagelijkse leefomgeving van veel Nederlanders, waar ze wonen, werken, stude-ren, elkaar ontmoeten en recreëren. Er bestaat, zo blijkt ook uit de reader, nog geen onderzoek naar inrichtingsvoorstellen die juist op deze regionale schaal de gezondheid bevorderen.

Kans op mislukken

Het gebrek aan kennis en ervaring maakt de keuze van de Eo Wijersstichting dus relevant, maar ook extra spannend. Regionale positieve gezondheid is een onontgonnen vakgebied en het is nog de vraag welke bijdrage regionaal ruimte-lijk ontwerp kan leveren aan het dreigende zorginfarct. De kans op mislukken was met de keuze van dit onderwerp dus reëel. Maar is het zoeken van een nog niet bestaand antwoord op een relevante vraag niet de essentie van zo’n prijs-vraag? De drie regio’s die aan deze editie deelnamen zijn onderling zeer verschillend. MooiMaasvallei, op de grens van Noord-Brabant en Limburg, is een voorloper in ‘positieve gezondheid’, maar heeft behoefte aan goede ideeën voor ruim-telijke maatregelen die het streven naar een bloeizone (als Zuid-Nederlandse variant op de *blue zone*⁹) versterken. De veengebieden op de grens van Drenthe en Overijssel kampen met gezondheidsproblemen en achterstanden in welzijn die van generatie op generatie zijn doorgegeven. In de Foodvalley op de grens van Gelderland en Utrecht komen vele urgente maatschappelijke vraagstukken samen: het stikstofprobleem, de stankoverlast en fijnstofuitstoot van de inten-sieve veehouderij. Ook staat de biodiversiteit er onder druk en is er de wens (of noodzaak) tot een grote nieuwbouwopgave. Hier speelt de vraag hoe de transi-tie naar een gezond landschap tot stand kan komen met behoud van een vitale economie en een levendige sociale gemeenschap.

Het essentiële

De ruimtelijke ordenaar bezit een beperkt palet. Separeren, combineren, eli-mineren, concentreren van functies in de ruimte. En, ok, verbinden. Veel meer kleuren zijn er niet. Het lijkt een simpel vak, dat efficiënt verdelen van functies, maar je schept de condities voor geluk of verdriet, voor ontmoeting of eenzaam-

Generaties na ons moeten de ruimte hebben om met nieuwe inzichten langs een andere weg hetzelfde doel te bereiken

heid. Je schept ontplooiingskansen of je voedt. Je beïnvloedt minder meetbare aspecten van het leven, zoals geluk, gezond-heid en verbondenheid. Ingenieur Eo Wijers stelde in 1982 dat juist dit element ontbrak in de ruimtelijke ordening. Een goede ruimtelijke inrichting waarbij alle belangen een plek krijgen, was volgens hem noodzakelijk, maar onvoldoende. ‘Er moet vorm gegeven worden aan het niet-meetbare, het essentiële.’¹⁰ Vanuit deze gedachte heeft zich de afgelopen decennia het ontwerpend onderzoek ontwikkeld. Hierbij worden geen defi-nitieve plannen gepresenteerd van de gewenste toekomst – als oplossing voor een specifiek vraagstuk – maar verbeeldingen van wat we zouden willen, gegeven de complexiteit van de opgaven in verschillende domeinen. Ontwerpend onderzoek maakt het mogelijk om de onbesliste toekomst te verbeel-den¹¹. De notie dat het ‘essentiële’ wel beleefbaar is, maar niet goed meetbaar, speelt ons in deze prijsvraag parten. Het ontbreekt de inzendingen aan de bewijskracht dat de ont-werpvoorstellen inderdaad bijdragen aan de volksgezondheid. We hebben daarvoor de hulp van het RIVM nodig, of een ver-gelijkbaar instituut. De Eo Wijersprijsvragen voor regionaal ruimtelijk ontwerp leveren zo ideeën én toekomstbeelden op die het gesprek over de toekomst stimuleren.

Wat hebben we geleerd

Bij vastlopende systemen, zoals de gezondheidszorg, is een transitie noodzakelijk, maar het eindbeeld is onzeker. Een nieuw systeem kan daarom niet simpelweg van bovenaf wor-den ontworpen en ingevoerd. Volgens de transitieleer ont-staat verandering juist vanuit een veelheid aan initiatieven die alternatieven bieden voor de bestaande praktijk. Succesvolle initiatieven worden geleidelijk zichtbaarder en waardevoller, waardoor een nieuw alternatief kan ontstaan. Deze verandering leidt onvermijdelijk tot spanning tussen ge-vestigde belangen en vernieuwers. Verandering ontstaat niet zonder slag of stoot. Gevestigde belangen verzetten zich tegen een alternatief systeem waarin zij hun rol niet meer kunnen spelen, hun werknemers niet meer kunnen betalen of hun be-loftes niet meer kunnen nakomen. Het afbreken van het oude normaal vergt actief ingrijpen, waarbij aan slachtoffers van de vernieuwing een goed perspectief moet worden geboden. Hoogleraar in de Complexe Besluitvorming Geert Teisman beschrijft als transitiemethode een systeem van tweebenigheid waarin het ene been een stap zet die kiezers en aandeelhouders beloont voor hun steun en investering, en het andere been di-rect daarna een stap zet naar het alternatief met een ongewisse uitkomst¹². Daarom is een tussenruimte nodig waarin beide werelden elkaar kunnen ontmoeten. Ontwerpend onderzoek kan zo’n veilige ruimte vormen. Het resultaat ervan is niet een ‘plan’. Het echte resultaat zit in nieuwe of versterkte relaties, zit in vertrouwen dat er een gedeeld belang bestaat. Samenwerken

met je opponent, met je concurrent, met de mensen die altijd hinderlijke bureaucratische obstakels opwerpen is niet vanzelfsprekend, maar kan starten in zo’n tussenruimte. Doorbraken ontstaan in de tussenruimte tussen droom en daad, waar professionals elkaar leren kennen, dilemma’s delen en samen oplossingen ontwikkelen. Doe het stapje voor stapje. Begin bij wat er al gebeurt, sluit aan bij waar de dynamiek zit. Probeer niet tegen de stroom van de tijd en de trend in te bewegen, maar gebruik juist die golven om mee te surfen op het gemeenschappelijke ideaal.

7 **Integrale toekomstbeelden**
Ontwerpend onderzoek is juist nu belangrijk, omdat de ruimtelijke opgaven steeds complexer worden. Naast woningbouw, werkgelegenheid en mobiliteit spelen energietransitie, landbouwtransitie, biodiversiteit, klimaatadaptatie, migratie en demografische veranderingen een grote rol. Deze vraagstukken kunnen niet langer afzonderlijk worden opgelost. Door verschillende opgaven gebiedsgericht met elkaar te verbinden, kan ontwerpend onderzoek integrale toekomstbeelden ontwikkelen.
Eén van de onderzoeksteams schrijft het in NIEUWE WEGEN VOOR EEN GEZONDE FOODVALLEY ook met zoveel woorden op. ‘Het prijsvraagtraject bood ruimte om de koppeling tussen gezondheid, landschap, mobiliteit, landbouw en governance te onderzoeken en te verbeelden. (...) De prijsvraag heeft daarmee niet alleen geleid tot een voorstel voor de Foodvalley, maar ook tot een bredere ontwerpbenadering voor gezonde regio’s in Nederland: gebiedsspecifiek in toepassing, maar herhaalbaar in methode.’
GEZONDHEIDSGENERATOREN koppelt in een baanbrekende studie de ruimtelijke analyse van MooiMaasvallei aan bestaande activiteiten, initiatieven en zorglocaties. Die zijn geselecteerd op basis van 17 indicatoren van positieve gezondheid die het Louis Bolk Instituut heeft ontwikkeld (het PGLO-model). Zo ontstaat een onmisbare dataset voor ruimtelijk ontwerp aan gezondheid en geluk.
Tot slot is het belangrijk om verder te kijken dan de korte termijn. MACHTIG MOOIE REGIO (Drenthe-Overijssel) gebruikt de methode van het generatiedenken: vergelijk de wereld van grootouders met die van nu en stel je vervolgens voor hoe de wereld van kleinkinderen eruit kan zien. Vanuit dat toekomstbeeld kunnen keuzes worden gemaakt die bijdragen aan hun gezondheid en geluk. Daarbij is het belangrijk om een duidelijke visie en ambitie vast te houden, maar flexibel te blijven over de route ernaartoe. Begin met stappen waarvan toekomstige generaties waarschijnlijk geen spijt zullen krijgen. Zo kan iedere generatie voortbouwen op wat eerder is bereikt, met nieuwe kennis en middelen. De bestemming kan helder zijn, terwijl de weg ernaartoe ruimte laat voor verandering en nieuwe inzichten.

Lagenbenadering
De inzendingen voor de Eo Wijersprijsvraag laten zien dat de ‘lagenbenadering’¹³ een bruikbare methode is om complexe ruimtelijke vraagstukken te ordenen. In deze benadering worden drie systeemplagen onderscheiden, elk met een eigen dynamiek en

Door verschillende
opgaven
gebiedsgericht met
elkaar te verbinden,
kan ontwerpend
onderzoek integrale
toekomstbeelden
ontwikkelen

tijdschaal. De eerste laag bestaat uit water en bodem, de meest stabiele en fundamentele laag waarop ruimtelijke functies kunnen worden ontwikkeld. De tweede laag is die van de netwerken en infrastructuur. Wegen, waterwegen en spoorlijnen bepalen hoe gebieden worden ontsloten en waar verbindingen en ontmoetingen ontstaan. Op de kruispunten van deze netwerken ontstaat de derde, meest dynamische laag: de nederzetting, waar mensen wonen, werken, elkaar ontmoeten en hun identiteit ontwikkelen.
De lagenbenadering wordt expliciet toegepast in WHO IS AFRAID OF RED, GREEN & BLUE van MooiMaasvallei en NIEUWE WEGEN VOOR EEN GEZONDE FOODVALLEY. Laatstgenoemde gebruikt de methode bijvoorbeeld om te laten zien hoe betere fietsverbindingen niet alleen mobiliteit verbeteren, maar de hele regio een gezondheidsimpuls kunnen geven.
Juist voor het thema gezondheid en geluk is het belangrijk om de lagenbenadering verder uit te breiden. Regionale gezondheidseffecten worden uiteindelijk niet ervaren op het niveau van infrastructuur of nederzettingen, maar in het lichaam van het individu. De Vereniging Deltametropool voegde daarom de schaal van het lichaam en de tussenliggende schalen ‘thuis’ en ‘buurt’ toe¹⁴. Hierdoor ontstaat een belangrijk conceptueel verband tussen ruimtelijke processen en persoonlijke gezondheid en beleving.
De netwerkklag vormt daarbij een cruciaal handvat. Zij verbindt de verschillende ruimtelijke schaalniveaus: van het landschap en regionale infrastructuur tot de dagelijkse leefomgeving van de individuele persoon. Een regionale ingreep in een fietsnetwerk, openbaar vervoer of voorzieningenstructuur krijgt uiteindelijk betekenis doordat een inwoner hierdoor makkelijker kan bewegen, mensen kan ontmoeten, zorg kan bereiken of aan activiteiten kan deelnemen. Andersom kunnen inzichten over de gezondheid en behoeften van individuen richting geven aan de inrichting van regionale netwerken. Zo ontstaat een wisselwerking tussen individuele gezondheid en regionaal ruimtelijk ontwerp. HET NIEUWE MENU (Foodvalley) trekt de conclusie dat een gezond landschap een voorwaarde is voor een gezonde samenleving. Ook het PGLO-model van het Louis Bolk Instituut, toegepast in GEZONDHEIDSGENERATOREN (MooiMaasvallei), gaat uit van deze samenhang: hoe vitaler de leefomgeving, hoe sterker dit kan doorwerken op het welzijn van mensen.

8 **Middenschaal**
De ontwerpteams zoeken daarom naar een ‘middenschaal’ waarop zowel landschappelijke ingrepen als zorg-, welzijns- en voorzieningenstructuren kunnen worden georganiseerd. Deze schaal sluit aan bij de dagelijkse actieradius van inwoners. In MACHTIG MOOIE REGIO wordt bijvoorbeeld gewerkt met de historische marke als organiserend niveau voor het gebied in Drenthe en Overijssel. Op een belbus- of fietsafstand van zo’n 15 minuten bevinden zich onderwijs, winkels, sport, natuur en ontmoetingsplekken. De merken zijn vervolgens verbonden met regiokernen voor specialistische voorzieningen, zoals voortgezet onderwijs en specialistische zorg.
Ook OVERERVEN (Foodvalley) ontwikkelt een organisatie-model op deze schaal. Via een coöperatief ‘grondverbond’ nemen boeren, bewoners en andere betrokkenen gezamenlijk verantwoordelijkheid voor gebiedsontwikkeling en beheer. In aangewezen ‘koplopergebieden’ krijgen bottom-upinitiatieven ruimte, waarbij afspraken juridisch worden vastgelegd in een landinrichtingsbesluit. De middenschaal en vooral de netwerkklag maken zo de cruciale verbinding mogelijk tussen landschap, voorzieningen, gemeenschap en individu. Daarmee biedt de lagenbenadering een ruimtelijk kader om gezondheid niet alleen als persoonlijke eigenschap te benaderen, maar als resultaat van de wisselwerking tussen mens, leefomgeving en regionale ruimtelijke structuur.

9

Verbindingen

Volgens Machteld Huber zijn aanpassingsvermogen en regie belangrijke onderdelen van positieve gezondheid. Eenzaamheid en het gevoel geen grip op het leven te hebben, kunnen worden verminderd door verbinding: mensen ontmoeten, samen activiteiten ondernemen en onderdeel zijn van een groter geheel. De uitdaging is om deze verbinding ook op regionale schaal te organiseren en daarbij juist mensen te bereiken die weinig tijd, geld, ruimte of energie hebben. Hoewel dit in eerste instantie vooral een sociaal vraagstuk lijkt, kunnen ruimtelijk ontwerpers hieraan bijdragen.

Verschillende ontwerpteamen presenteren manieren om verbinding te stimuleren. ALLES WAT LEEFT BEWEEGT (Drenthe-Overijssel) stelt een regionale investeringsorganisatie voor die verbinding faciliteert, financiert en organiseert. Door ingrepen in landschap en ruimte, zoals waterstromen, natuurontwikkeling en het openleggen van cultuurlandschap, moet ontmoeting ontstaan. Deze aanpak steunt sterk op grote instituties zoals overheden, investeerders en zorgorganisaties.

Het pixelmodel van MAASVERLEIDING en de GEZONDHEIDSGENERATOREN (beide in MooiMaasvallei) kiezen juist voor een benadering vanuit het individu. Zij bouwen voort op bestaande initiatieven en laagdrempelige ontmoetingsplekken, waar mensen hun talenten kunnen inzetten en anderen kunnen aansluiten. ‘Gezondheid is niet iets dat je implementeert of uitrolt, het is iets dat je dient te cultiveren’, aldus GEZONDHEIDSGENERATOREN. Door bestaande initiatieven te versterken en met elkaar te verbinden, kan geleidelijk een grotere ‘bloeizone’ ontstaan. De vraag wie deze initiatieven structureel laat groeien, blijft echter open.

Benut de dynamiek die er al is, *go with the flow*, lijkt daarvoor het antwoord. HET NIEUWE MENU (Foodvalley), wil de 500 meter brede strook rond Natura 2000-gebieden, die vanwege het stikstofprobleem onttrokken wordt aan intensieve agrarische productie, benutten voor collectieve moes-, pluk-, voedsel- en recreatietuinen. In plaats van boeren uit te kopen en gebieden af te sluiten, kunnen deze bufferzones bijdragen aan zowel landschapontwikkeling als sociale samenhang. WELZIJNSOORD VEENKOLONIËN (Drenthe-Overijssel) werkt eveneens vanuit geleidelijke groei. Voedselbossen bieden boeren een economisch alternatief voor intensieve landbouw en leveren gezondheidswinst op. Kleinschalige ‘naoerbossen’ worden plekken voor zorg, ontmoeting, educatie, gezond voedsel en ontspanning. De transitie begint niet bij nul, maar bouwt voort op bestaande boslandbouw en hoeft ook niet morgen af te zijn: het eindbeeld mag meerdere generaties kosten.

Eigenaar

Verbinding wordt sterker en duurzamer wanneer ze wordt gekoppeld aan eigenaarschap. Wie zich eigenaar voelt, voelt zich (mede-)verantwoordelijk en is bereid zich in te zetten. Dit kan economisch eigenaarschap zijn, bijvoorbeeld van een dorpscafé, buurthuis of voedselbos, maar ook mentaal eigenaarschap, zoals de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor een evenement of een lokale voorziening. Eigenaarschap stimuleert samenwerking, activiteit en sociale vaardigheden en brengt de menselijke maat terug.

De coöperatie is hiervoor een belangrijk organisatiemodel. Energiecoöperaties, wooncoöperaties en broodfondsen laten zien dat collectief eigenaarschap lokaal en zelfstandig kan functioneren. OVERERVEN (Foodvalley) presenteert het coöperatieve ‘grondverbond’ als een methode om gemeenschappen autonomie te geven. Ook in de zorg zijn tal van voorbeelden van coöperaties die efficiënt en lokaal geworteld het hoofd bieden aan dreigende verschraving van het zorgaanbod¹⁵. Tegelijkertijd roepen coöperaties vragen op over representativiteit,

inclusiviteit, democratische legitimatie en de rol van bewonerscollectieven bij grote ruimtelijke vraagstukken. Wij Maken Nederland¹⁶ pleitte voor een grotere rol van bewonersinitiatieven in de ruimtelijke ordening. Energiecoöperaties, groentekringen en woongemeenschappen kunnen bijdragen aan grote maatschappelijke transities én zorgen voor draagvlak en verbinding. Ze vervangen grootschalige nationale projecten natuurlijk niet, maar kunnen daar wel een belangrijke aanvulling op vormen. Ten slotte biedt de combinatie van coöperatief eigenaarschap en de netwerklaag uit de lagenbenadering perspectief op een nieuw organisatiemodel voor zorg. Regionaal georganiseerde zorgcoöperaties kunnen functioneren als autonome knooppunten binnen een groter netwerk. Door eerste-, tweede- en derdelijnszorg ruimtelijk met elkaar te verbinden, bijvoorbeeld via gezondheidshubs bij stations, kunnen bereikbaarheid, nabijheid en toegankelijkheid van zorg, welzijn en sport worden verbeterd. Dat gebeurt in WHO’S AFRAID OF RED, GREEN & BLUE (MooiMaasvallei). Zo kan ruimtelijk ontwerp bijdragen aan een samenleving waarin verbinding, eigenaarschap en positieve gezondheid elkaar versterken.

Dansen

We wisten, als bestuur van de Eo Wijersstichting, van tevoren niet zeker of regionaal ruimtelijk ontwerp aan gezondheid en geluk eigenlijk wel mogelijk is. Juist daarom was het nodig er een prijsvraag voor te organiseren. Het antwoord van de negen teams is ondubbelzinnig: gezondheid heeft alles te maken met een goede ruimtelijke inrichting.

Een regionaal ruimtelijk ontwerp is natuurlijk gebaseerd op het principe dat water en bodem sturend zijn, en al even natuurlijk gebaseerd op een gebieds-DNA, een analyse van de cultuur-historische en economische geschiedenis van het gebied en de bevolking. De nieuwe ontdekking is dat een regionaal ruimtelijk ontwerp geen toekomstwaarde heeft als er geen gezondheidsanalyse aan ten grondslag ligt. Die gezondheidsanalyse zal zich niet beperken tot factoren die de gezondheid bedreigen, zoals zoönose of aandoeningen die herleidbaar zijn tot intensieve landbouw en veeteelt of milieuvervuiling door industrie. Ook factoren die gezondheid bevorderen, zoals een verbindende en activerende leefstijl, zullen aan bod komen, evenals factoren die faciliteren dat mensen zich gezond voelen, zoals zinvol werk, scholing en betekenisgeving.

De lagenbenadering maakt het mogelijk om, zoals mede-oprichter van de Eo Wijersstichting Hans Leeftang het liefdevol noemt, te ‘dansen tussen de schalen’ van ruimte en tijd. Gezondheid speelt op het niveau van het individu. In de documenten van het Planbureau voor de Leefomgeving en het RIVM zijn trefwoorden als nabijheid, sociale verbinding, menselijke maat, solidariteit, mantelzorg, overzichtelijkheid en fysieke beweging bepalend voor ‘positieve gezondheid’. Die superlokale gezondheidsaspecten en de sociale activering die erbij hoort zijn in veel inzendingen geagendeerd. De ruimte-

Probeer niet tegen de stroom van de tijd en de trend in te bewegen, maar gebruik juist die golven om mee te surfen op het gemeenschappelijke ideaal.

10

lijk ontwerpers hebben daarnaast de regio geanalyseerd vanuit een landschappelijke blik op de gezondheid van water- en bodem-systemen. Het is nog niet gelukt om via de lagenbenadering die meest basale laag van een gezond landschap door een ruimtelijk ontwerp van regionale netwerken te koppelen aan de meest dynamische laag van het individu en zijn gezondheid.

Drie generaties

We zijn er nog niet, maar we zijn al wel een eind gekomen. Een goed begrip van de relatie tussen individu en regio levert bijvoorbeeld de analyse van MACHTIG MOOIE REGIO (Drenthe-Overijssel). Individuele uitzichtloosheid en chronische stress wordt daar gekoppeld aan de veenontginnings-geschiedenis van de regio en de verdeling van macht en eigendom door de eeuwen heen. Daarmee is een individuele gezondheidskwestie gekoppeld aan regionale identiteit. Ook de dataset van de GEZONDHEIDSGENERATOREN (MooiMaasvallei) die locaties voor activering koppelt aan landschappelijke analyse, levert een vruchtbare bodem voor regionale ruimtelijke planvorming.

Het is hierboven gezegd: de systeemverandering in de gezondheidszorg en de transitie van de ruimtelijke inrichting vergen een lange adem. Drie generaties, schatten we in toen we de prijsvraag uitschreven. De MACHTIG MOOIE REGIO (Drenthe-Overijssel) kijkt ook drie generaties terug, om de vector vanuit het verleden te kunnen doortrekken naar de toekomst.

De al oudere les is dat weliswaar de verbeelding van de toekomst waarnaar we verlangen onmisbaar is, maar dat de weg daar naartoe nog niet in beton gegoten mag worden. Generaties na ons moeten de ruimte hebben om met nieuwe inzichten langs een andere weg hetzelfde doel te bereiken. Aanpasbaar plannen, dus. En tegelijkertijd moet er, met de genoemde ‘tweebenigheid’ van Geert Teisman voor ogen, niet getreuzeld worden bij het zetten van de eerste stap op het transitiepad. Daarbij is volgens Teisman overigens niet het tempo het belangrijkste, maar wel de voortgang.

Een gezond landschap is in de inzendingen gepresenteerd als voorwaarde voor een gezondere mensheid. Misschien lag het aan de vraagstelling, misschien lag het aan de complexiteit of misschien speelt er iets anders mee, maar het is de teams niet gelukt om de mens te beschouwen als intrinsiek onderdeel van de natuur. Biodiversiteit, ecologie, de gezondheid van het dier, van de plant en van de bodem, ze staan niet centraal. Alles draait om de mens. Wat zou er gebeuren als niet die ingenieursthema’s van water en bodem de ordening zouden bepalen, maar ‘natuurlijke en biologische processen’ zoals landschapsarchitect Jannemarie de Jonge ooit voorstelde? Hoe zou een regionaal ruimtelijk ontwerp eruit zien als de gezondheid en het geluk van het dier centraal stond?

Het dier

Ach ja, het geluk! Het was natuurlijk *tricky* van ons om ook zoiets ongrijpbaars als geluk tot onderwerp van de prijsvraag te maken. Want wat is geluk? Beperkt het zich tot een moment, tot een aaneenschakeling van momenten, of is het een conditie? Is een goede gezondheid een voorwaarde voor geluk, of is geluk als conditie een voorwaarde voor goede gezondheid?

Wat zou er
gebeuren als niet
die ingenieursthema’s
van water en
bodem de ordening
zouden bepalen,
maar ‘natuurlijke
en biologische
processen’?

Ruimtelijk ontwerp is traditioneel gericht op groei: meer woningbouw, meer onderwijs, meer mobiliteit, meer economie. Wat nu als de blik gericht werd op de economie van het ‘genoeg’? Op geluk? Misschien zijn ruimtelijk ontwerpers niet de eersten aan wie je zulke vragen zou moeten stellen – maar waarom eigenlijk niet? Hun antwoorden zouden weleens revolutionair kunnen zijn¹⁷. De prijsvraag leert dat we ons opnieuw moeten bezighouden met de governance. Naast de traditionele sturing van de ruimtelijke inrichting door nationale, provinciale en lokale overheden en door functionele overheden (waterschappen) groeit een grondgebonden governance. Coöperatieve vormen van samenwerking tussen bewoners en experts zijn een hartverwarmend alternatief naast de minder betrokken, afstandelijker governance door grote instituties en bureaucratische sturing. Coöperatief eigenaarschap levert draagvlak voor maatregelen die zonder dat eigenaarschap tot weerstand zouden leiden. Het levert verbinding, biedt betekenis en een menselijke maat – aspecten van positieve gezondheid. Daarmee treedt de coöperatie niet in de plaats van de governance die nodig is voor de grote opgaven van onze tijd, maar ze staat ernaast en maakt die traditionele governance succesvoller.

Heldere taal

Een gezonde samenleving kan niet bestaan zonder gezonde landbouw die de natuur niet uitput, maar haar voedt en regenereert. Gezonde landbouw kan niet bestaan zonder een gezonde natuur. Gezonde natuur kan niet bestaan zonder een gezond bodem- en watersysteem. HET NIEUWE MENU (Foodvalley) illustreert deze sequentie van verbanden met de stelling ‘Een gezonde samenleving zal niet voortbestaan in een ongezond landschap’. Grondgebonden landbouw in verbinding met het lokale bodem- en watersysteem is in deze inzending een cruciale sleutel voor gezondheid. Voedingsstoffen en mest uit de regio (stad, natuur en agrarisch gebied) verrijken zo de voedingsgewassen en extensieve veehouderij.

Taal is belangrijk. Beelden zijn belangrijk. Het zijn de bindmiddelen om een ingewikkelde en genuanceerde boodschap over het voetlicht te krijgen. Soms lijkt het geforceerd simplisme. Zowel WELZIJNSOORD VEENKOLONIËN (met het voedselbos als ruimtelijke interventie) als NIEUWE WEGEN VOOR EEN GEZONDE FOODVALLEY (met een fietspadennetwerk als katalysator) zijn erin geslaagd om een concept te presenteren voor een intelligent doordachte strategie die ruimtelijk en qua governance perspectief biedt op een gezond landschap. Zulke heldere labels beklijven, ze kunnen de deuren openen naar een gesprek over transitie en toekomst.

Ten slotte

In deze editie vroeg het bestuur van de Eo Wijersstichting aandacht voor de onacceptabele ongelijkheid die er tussen regio’s én binnen regio’s bestaat in gezondheid en levensverwachting. Er zijn vele factoren van belang in het bestrijden van die ongelijkheid en de ruimtelijke inrichting is er slechts één van. Maar wel een belangrijke: de gezondheidsverschillen zijn volgens een onderzoek van Pharos immers voor ongeveer 30 procent te verklaren uit factoren in de leefomgeving¹⁸.

‘Het bestrijden van ongelijkheid is tot falen gedoemd’, schrijft oud-rijksbouwmeester Floris Alkemade in een recent nummer van het tijdschrift *Forum*¹⁹, omdat er niet langer sprake is van een tweedeling die opgeheven zou kunnen worden, maar van een ‘veeldeling’. Maar het is onacceptabel om die ongelijkheid als iets onveranderlijks te aanvaarden. Wat telt is de poging om te werken aan

solidariteit en daarmee aan menselijkheid. Politiek en markt zijn niet bij machte om doeltreffend te sturen op solidariteit; hun agenda’s zijn te kortademig voor de benodigde langetermijnlijnen. Tenzij een ‘derde macht’ hen te hulp schiet: die van de ontwerpkracht, die bij machte is te verbeelden wat we zouden ‘kunnen willen’ in onze toekomst. ‘Ontwerpers, werp het al te gemakzuchtige mantra van de “onmacht” af. Werk in de geest van broederschap!’ roept Alkemade. De inzendingen voor de 13^e editie van de Eo Wijersprijsvraag zijn beslist in die geest van broederschap geschreven. Ook al bieden ze maar in beperkte mate regionaal-ruimtelijke antwoorden op werkgelegenheid, op sociaaleconomische achterstand en op financiële uitzichtloosheid, ze hebben een overvloed aan ideeën en suggesties opgeleverd die bijdragen aan een betekenisvol leven en zingeving. Zowel op de microschaal van het faciliteren van een ontmoetingsplek tot grootschalige landschapsaanpassingen voor waterberging en beekherstel. Een gezond landschap, waarin intermenselijke verbinding en nabijheid, activiteit en connectie met natuur het perspectief bieden op geluk en op een betere gezondheid. Het zijn met recht verkwikkende vergezichten.

Doorpakken

Deze Eo Wijersprijsvraag mag niet in de la verdwijnen. Er zijn 34 uitermate waardevolle ideeën in de eerste ronde van de prijsvraag opgeworpen, waarvan er negen in de tweede ronde nader uitgewerkt zijn. We zijn al deze ruimtelijk denkers en tekenaars, en degenen die bereid waren zich met hen te verbinden bijzonder dankbaar voor hun inzet. Het elan dat de prijsvraag opriep, illustreert het belang en de urgentie van het ruimtelijk ontwerp voor de vakgebieden die zich dag in, dag uit bezighouden met onze gezondheid en ons geluk. Het is van groot belang dat overheden en zorgprofessionals vanuit hun eigen verantwoordelijkheid de ruimtelijke professionals blijven uitdagen om verbeeldingskracht, ontwerpend onderzoek en inrichtingsplannen te presenteren die gezondheid en geluk bevorderen. Het bestuur van de Eo Wijersstichting zal zich inspannen om de resultaten van deze prijsvraag onder de aandacht te brengen van regionale en nationale overheden, in de hoop en verwachting dat de resultaten ook doorklinken in de wereld van ruimtelijk ontwerp en onder professionals op het gebied van positieve gezondheid. De ontmoeting van deze twee werelden smaakt naar meer.

Flip ten Cate
Namens het bestuur van de Eo Wijersstichting,
september 2026

Noten

1 De cijfers in dit essay zijn ontleend aan de reader Verkwikkende Vergezichten, die op verzoek van de Eo Wijersstichting is samengesteld door Platform31 en de Vereniging Deltametropool ten behoeve van deze prijsvraageditie. Zie eowijers.nl/wp-content/uploads/2025/10/EoWijersprijsvraag_13e-editie_Reader_Verkwikkende-Vergezichten.pdf

2 Transformatieplan Noord-Holland Noord Gezond: in 2023 wordt een personeelstekort verwacht van 7300 fulltime medewerkers. Het doel van de regionale samenwerking is om dat tekort met 1330 à 1350 personeelsleden terug te brengen. Dat doel is haalbaar door zorg, welzijn en sociaal domein te verbinden en daarmee de gezondheid en veerkracht te versterken. Zie: nhngezond.nl/factsheet-transformatieplan/

3 M. Timmers, J. van der Niet, S. Veraart (red): *Toekomstbeeld gezondheid en zorg in 2030 Rotterdam Rijnmond*, (Rotterdam: De Rotterdamse Zorg, 2021)

4 Het wettelijk vastgelegde doel van een ‘goede omgevingskwaliteit’ van elke ruimtelijke ingreep wordt bereikt als de ingreep een gebied met toekomstwaarde, belevingswaarde, gebruikswaarde en herkomstwaarde verrijkt en in relatie met actoren in de omgeving tot stand is gebracht. Zie Flip ten Cate: *Omgevingskwaliteit in Mooiwaarts, voor de kwaliteit van onze leefomgeving* (Wageningen: Blauwdruk, 2026)

5 www.iph.nl/over-machteld-huber/

6 Pharos heeft vijf oorzaken beschreven die bepalen of je je gezond voelt of niet: bestaanszekerheid (verklaart die verschillen voor 35% procent), leefomstandigheden (29%), sociaal netwerk, kennis en vaardigheden (19%), goede, betaalbare en begrijpelijke zorg (10%) en werksituatie (7%). Zie p. 4 van de reader: eowijers.nl/wp-content/uploads/2025/10/EoWijersprijsvraag_13e-editie_Reader_Verkwikkende-Vergezichten.pdf,

7 Professor Cecil Konijnendijk van het Nature Based Solutions Institute ontwikkelde in 2021 het 3-30-300 principe dat steeds meer gebruikt wordt in stedelijk gebied: iedereen moet vanuit huis uitzicht hebben op 3 bomen, een buurt

wordt voor 30 procent bedekt door boomkronen en vanaf huis is de afstand tot een park of groene ruimte minimaal 300 meter. Zie: nbsi.eu > 330300-principle

8 Zie de reader Verkwikkende Vergezichten, 13e editie Eo Wijersprijsvraag, p. 9

9 *Blue zones* zijn gebieden in de wereld waar de bevolking veel langer in gezondheid leeft en ook veel ouder wordt: schijnbaar beïnvloeden omgevingsfactoren daar de gezondheid. Zie: www.bluezones.com

10 Ir. Leonard Wijers: Identiteit van de Ruimtelijke Ordening, speech gehouden op 16 maart 1982 voor personeel van de Rijksplanologische dienst. Wijers was destijds directeur Ruimtelijke Planvorming bij de Rijksplanologische Dienst. De speech is aanwezig in het archief van de Eo Wijersstichting.

11 Jutta Hinterleitner, Els Vervloesem, Jolijn Valk, Dorien de Voogt: *Gids Ontwerpen aan onze toekomst* (Amsterdam, Platform Ontwerp NL, 2026)

12 Geert Teisman: *Leren om spagaten te maken tussen doelen bereiken en waarde creëren* (Den Haag, NP RES, 2025) ook te vinden op www.transitietijd.nl

13 Het Lage(n)land: een oproep vanuit de vakwereld (Den Haag, NIROV, BNSP, NVTL, 1998).

14 De uitbreiding van de lagenbenadering met dynamische buurten en de nog snellere verandering in woonomstandigheid van alle individuen is verbeeld door de Vereniging Deltametropool in: Verkwikkende Vergezichten, reader 13^e editie Eo Wijersprijsvraag, p. 16

15 Zorgcoöperatie Hart voor Austerlitz is bijvoorbeeld een burgerinitiatief dat duurzaam, betrokken en uiterst voordelig welzijns- en gezondheidszorg aanbiedt in een woonkern in de gemeente Zeist - zie Floor Ziegler en Teun Gautier: Aandacht voor gemeenschapszin is geen links-of-rechts-discussie, interview met Jan Smelik in: Een wereld van gemeenschappen, (Rotterdam, Lemniscaat, 2023, p. 260). In Kloosterburen (Groningen) kocht een coöperatie van dorpsbewoners een bejaardenhuis

waar nu aan jong en oud beschermd wonen met 24-uurszorg wordt aangeboden – zie www.kloosterenburen.nl/beheersstichting-oldeheem/

16 Hans Leeftang en Flip ten Cate: Een Nota Ruimte die niet kiest in Binnenlands Bestuur 19, 26 oktober 2025

17 In de Vitruvius Lezing 2026 gingen architect Lot Locher en bankier Hans Stegeman in op die economie van het genoeg: Niet alles wat telt is te tellen. Financiële waarden zouden de ruimtelijke ordening niet moeten domineren, aldus Stegeman en Locher. Zie www.platformontwerp.nl/projecten/terugblik-dag-van-de-ontwerpkracht-2026

18 Zie voetnoot 6

19 De Geest van Broederschap In What can we do? *Ongelijkheid* (Forum jg LVII nr 1, december 2025, uitgave A et A, Rotterdam)